

МАНАС БААТЫРГА КОЛУКТУ БОЛУШКАН АЯЛДАРДЫН САПАТТАРЫ ЖАНА КАСИЕТТЕРИ ТУУРАЛУУ

Бул илимий макалада Манас баатырдын колуктусу болушкан аялдардын сапаттары жана касиеттери тууралуу кеп жүрүп, анын атасы бай Жакып никелеп үйлөндүргөн келини Каныкейдин Манаска татыктуу жар болуусу баяндалат.

Негизги сөздөр: манас, аялдары, аялдардын сапаттары, нике, Каныкей.

MANAS BRIDE IS STUCK ON WOMEN QUALITY AND PROPERTIES

Manas this scientific article about the qualities and properties of the women were the wife of the hero, his father, James, who married the daughter in marriage to be a worthy mate Manas Kanykeiy description.

Keywords: Manas, their wives, and the personality of women, marriage, and Crisis.

Кыргыз эли карт тарыхында бөлөк коңшу жашаган элдерге салыштырмалуу аялзатына өтө аяр мамиле жасашкан, анткени, биздин элде аял тынчтык күндөрү очоктун, коломтонун ээси, үйдүн куту, ал эми эл башына кыйын, мүшкүл иш түшкөндө, эл-журт башкарып, алга сүрөгөн баатыр жоокер да боло алган. Башынан эле биздин эл кыз балага, энеге, келинге, карыган кемпирге өз-өзүнчө урмат-сый көрсөтүп, таалим-тарбия берип, чыныгы асылзаада аялзатын тарбиялап келишкен. Аял-эрдин жарымы, санаа тартса сырдашы, жаны кыйналса муңдашы, өмүрлүк жан шерик, жолдош-жорого жайыл дасторкон, балага татыктуу эне болмогу абзел. Ошондуктан “Манас” эпосундагы баатырлардын бейнеси тууралуу кеп жүргөндө, алардын баатырдык даражага жетүүсүнө зор көмөгү тийген, атак-даңазасын ашырган так ушул аялзаты экендигин да жаш жеткинчектерге ар дайым айта жүрүү, кыздарыбызды ошол улуу каармандардан кандайдыр бир таалим алууга үндөө милдети, парзы алдыбызда турат.

Кыз баланын үйдөгү орду, чоң турмуш жолуна кошулуусуна чейин кыз кандай сапат-касиеттерди өзүнө сиңирип өсүүсү, жетилүүсү, торолуусу керектигине байланыштуу кыргыздын айрым макалдарынын маанисине учкай токтолуп көрөлү.

“Кыздуу үйдө кыл жатпайт”: -эгер үй-бүлөдө кыз болсо, ошол үйдүн ички жана сырткы көрүнүшүнөн эле (үйдүн таза, тыкан абалы же чачырап, ырсып, ыпырап-сыпырап тургандагысы, буюм-тайымдардын орду-ордунда, жай-жайында туруусу же чачылып жаткандыгы, ж.у.с.) ошол үйдө кандай кыз тарбияланып жаткандыгы жөнүндө түшүнүк алууга болот.

“Увазир жакшы-кан жакшы, аял жакшы-эр жакшы”: -мында, биздин оюбузча, ар дайым күйөөсүнүн кызыкчылыгын ойлогон, анын абийирин, кадыр-баркын сактоого, көтөрүүгө аракеттенген акылман, сезимтал аял жөнүндө сөз жүрүп жатат. Бул типтеги аялдар кыраакылыгы, баамчылдыгы, көрөгөчтүгү менен өзгөчөлөнүшүп, ар түрдүү турмуштук татаал кырдаалдарда күйөөсүнүн эң жакын кеңешчиси, сырдашы болууга жөндөмдүү болушат.

“Эрди эр кылган да аял, эрди жер кылган да аял”: -эгер аял ички дүйнөсүндө, сезиминде эрин урматтабаса, үй-бүлөдө аялзатына мүнөздүү болгон милдеттерин (күйөөсү менен эрегишип) аткарбаса, күйөөсүнүн сөздөрү, көрсөтмөлөрү кулагынын сыртынан кетип, өз кызыкчылыктарын жогору коюп, ой келди иштерди жасаса, албетте, мындай аял эринин башын жер каратат.

“Алган жары жарашса, эр башына бак конот” жана “Акылдуу аял, эрдин багы: -Бул элдик макалдар мааниси жагынан кыргыздын дагы бир айтылуу “Биринчи байлык-ден соолук, экинчи байлык-ак жоолук” деп аталган макалы менен ундөшүп турат.

“Жакшы аял жаман эрди адам кылат, жакшы эрди кан кылат”: -жакшы аял эринин жаман жактарын жашырып, жакшы сапат-касиеттерин таап, мындай мүнөздөрүн, адаттарын жапакеч, сылык тилге салып өзүнө айтып, ынандырып, элдин, коомчулуктун көзүнчө да сүйөмөлөп, көңүлүн көтөрмөлөп, сабырдуулук менен жамаатка татыктуу адам катарына кошууга жетишет.

“Кыз абийири-кымбат”: -кыздын абийиринин кандайлыгы, анын адебине, уяндыгына, ийменүүсүнө, наздуулугуна карата өлчөнгөн, таразаланган. Кыз баланы өз абийирин ар дайым сактай билүүсүнө тарбиялоо, бул, үй-бүлөдө өзгөчө эненин эң орчундуу милдеттеринин бири болуп саналган.

Изденич мугалим Кутбү Надырбаеванын илимий макаласында Каныкейге чейинки Манастын аялдарынын бири Карабөрктүн сын-сыпаттары жөнүндө Алмамбеттин сөзү менен төмөндөгүдөй мүнөздөмө берет: “... Тартууга келген Карабөрк бара-бара кара казандын тегерегинен чыкпаган, коломто десе ыктаган, кара дүңгүл мээнеткеч, ашканадан ыкпаган, асылзаттыгы азыраак, акыл-ою пасыраак, кыйыткан сөздү билбеген, кул-күнүн кууп тилдеген, башын жерден албаган, үтүрөң тентек катын болот. Ушундай аял менен жашооң кантип уланат? Сен элдин адамысың. Карабөрк сенин өйдөндү өстүрбөйт, атагыңды чыгарбайт, мына ошондо алтын башың арман менен өтөөр”,-дейт [1:284]. Мында Карабөрктүн Эр Манаска ылайыксыз жар болгондугу мүнөздөлүүдө. Жогорудагы мүнөздөмөнү макаланын автору кайсы адабий булакка таянып алгандыгына шилтеме келтире кетсе болмок. Биздин оюбузча, бул мүнөздөмөдө Карабөрккө берилген оң жана терс сыпаттоолордун айкалышын баамдап-туюуга болот. Ата-бабаларыбыздан келе жаткан “Аял-үйдүн куту” деген асыл, нарктуу кеп бар. Мүнөздөмөдө келтирилген “кара казандын тегерегинен чыкпаган”, “коломто десе ыктаган”, “кара дүңгүл мээнеткеч” деген сын-сыпаттоолор Карабөрктүн кандайдыр үй-бүлөгө карай үйүр алган жакшы мүнөздөө дээр элек. Ошол эле кезде Карабөрктүн курчаган айлана-чөйрөгө карата көз карашынын, мамилесинин көбүрөөк чектелүүлүгү сыналгандай туюлат. Ал эми Карабөрккө карата айтылган “асылзаттыгы азыраак”, “акыл-ою пасыраак” сыяктуу сыпаттоолор болсо, талаштуу деген көз караштабыз. Анткени, эпостун сюжетине таянсак, Кайып дандын кызы Карабөрк эң мыкты жаа атуу чеберчилиги менен өзгөчөлүнүшкөн отуз кыздын башчысы болот. Бул кыздардын мыкты жаа атуучулук өнөрү төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Мылтык эмес, жаа тартат,
Көз көрүм жерден көмө атат,
Көрүнгөндү жара атат.
Кыргыздын жолун бууду-деп,
Кызды кудай урду-деп,
Кылым элден ким көргөн
Кыздан мындай кууну-деп,
Мендибай кабар салганы,-делет [2:311].

Карабөрк баштаган кыздардын артынан кууп келип, Манас Карабөрктү кармаган учурда атасын Манастын колунан каза тапты деп ойлогон Карабөрктүн Манаска катуу өчөшүүсү, а түгүл өлүмгө даяр тургандыгы, бала үчүн атанын канчалык ыйыктыгын, улуулугун баалай билген Карабөрктүн акылдуулугун, анын кайраттуулук, чечкиндүүлүк сапаттарын даана айгинелейт. Айтканыбыздын дагы бир жөнү, колго түшкөн адамды өлтүү жарабаган жорук, “колго түшкөн эрди өлтүргөн түбүң жаман журтсуң го”,-деген күмөндүү оюнан да байкалат. Бирок, атасынын тирүү экенин угаар замат, каталыктарды кетирдим деп (мисалы, “Эл эмессиң сөөгүң тең”-деп, катуу ызаа болуудан улам Манастын элин кемсинткен сөзү), өзүн жемелеп, күнөөлөп (чынында, атасы үчүн жүрөгү канталаган кызынын назик, баё сезимдерин туура түшүнүү керек) Манастын алдына чөгөлөй калып,

андан жалынып-жалбарып кечирим суроосунан Карабөрктүн тың, зирек, сезимтал кыз экени байкалат.

Карабөрк Манаска жар болгон соң, Эр Бакай шашылыш жумуш менен Манастын алдына кирип келген учурда Карабөрк Бакайды тааный калып, бир кезде Бакайды атып жарадар кылганына абдан өкүнүп, өзүн ичинен жемелеп, колун бооруна алып таазим этип, жүгүнүп, ал жерде турууга бети чыдабай “алоолонуп”, заматта качып чыгат. “Бай бол, балам, бай бол!”-деп, Бакай Карабөрккө тилегин айтып калат. Дал ушул чакта эркек туугун балам!”-деп неге айта койбодум экен деген купуя сезим Бакайдын көңүлүн бир чымылдатып өтпөй койбойт. Келиндин кайнагасын адеп көргөндө андан ийменүүсү, жүгүнүүсү, айрым учурда качуусу, бул ата-бабаларыбыздан уланып келе жаткан өрнөктүү, нарктуу салт! Айтылган жөрөлгөлүү салт жөнүндө кыргыздын белдүү этнографы, педагогу Амантур Акматалиев: “Кез айылга бара калганда эски сөздөр: “Тур балам, жүгүнүп кой, чай кой”-деп, жаш келиндерин айтканда ал бала эпилдеп жүгүнүп калса, ичиң абдан жылый түшүп: “Тилегиңди берсин!”-дейсиң.

Жүгүнүү-ийилип салам берүү, улууларга жаштардын ызааты, жаш келиндердин кайнагаларына, кайын аталарына, деле сакалдууларга кашкайып барып, кол бериш, колун бекем кысууга караганда эки колун бооруна алып, ийилип коюу-эмне деген сылыктык, назиктик!

Жүгүнүү-орун-очок алуу, отурган жеринен ак этек табуунун өбөлгөсү. Келген үйүнүн, барган жеринин көңүлүн агартуу. “Иши оңолоор үйдүн ити чөп жейт, иши кыйчалыштаар үйдүн келини ууру кылат”, -дейт [3:36-37].

Ал эми Карабөрктүн айчырайлуу жүзү, аны караган кишини суктандырган ары келишимдүү, сындуу келбети, суйкайган сулуулугу төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Көөхардай жарык көзү бар,
Бал, шекердей сөзү бар.
Кирпиктери сайылган
Киши карап тургандай,
Анык жүзүн көргөндөр
Ашык болуп кургандай.
Коош мурун, калем каш,
Короз моюн, түймө баш,
Өтүгүнүн өкчөсү
Жаркыраган жакут таш.
Тиши тунук аактан,
Кыз да болсо айбаты
Арстандай кандай жан.
Бети жайык нурланган,
Бели назик буралган,
Бет ажары жылдыздуу
Беризаттан кем эмес.
Кийген тону сары алтын,
Кулак ташы зумурт,
Жаркыны жаанга куюлат,
Чачы кара жибектей,
Жубарланып буралат.

Оймок ооз, калем каш, [2:313].

Манастын алдына Бакай кирип келген учурдагы Карабөрктүн көркөмдүү, табият аябай тартуулаган белеги-ажары төмөндөгү ыр саптарында ого бетер ачылып берилет:

Ак кочкордой маңкайган,
Ак маралдай шаңкайган,
Ак жүзүнүн ажары
Аткан таңдай чаңкайган.

Кашында бар Карабөрк,
Калкта жоктур мындай көрк [2:324].

Ушул жагдайда Карабөрктүн өзгөчө сулуулугун даңазалаган жогоруда ыр саптарында берилген айрым көркөм сөз айкаштарынын, салыштыруулардын, сыпаттоолордун маанисин чечмелөөнү (түшүндүрүлүшүн берүүнү) туура көрдүк. Маселен, каухар (көөхар) -өтө кымбат баалуу асыл таш. Өтө көркөм, кооз [4:669]; зумурат (зумурат)-тунук, күңүрт жашыл түстөгү баалуу асыл таш, изумруд кымбат бааланат [4:535]; жакут-кымбат баалуу жылтылдаган асыл таш [4:392]; акак-3. өт. Өтө тунук, таза, аппак [4:61]; оймок ооз-оозу кичинекей, бөйтөйгөн (көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат) [4:976]; калем каш-иймекей, ичке каш [4:614]; түймө баш-кичинекей, көркөмдүү келген баш, келбеттүү келген баш [4:1229].

Кыргыз Республикасынын Эл мугалими, кыргыз журтуна аттын кашкасындай таанымал педагог Бектур Исаков “Байзак бааатыр” китебине негизденип, аялзатынын сынын он эки түргө бөлөт, б.а. эң мыкты делген аялдарга берилген мүнөздөмө-сыпаттоолордон баштап, эптеп эле “аял” деген атты алып жүргөн мүнөздөмөлөргө чейин. Кеп учугун улай, алдынкы сапта турууга татыктуу айрым аялдарга берилген сын-сыпаттоолорго токтоло кетели:

Аркар эмчек, акылгөй тараз: бала-бакыралуу болсо дагы келишимдүү тараз бою, келин сыны кетпейт. Керилген сымбатынан жазбайт. Ошондон улам мындай ургаачыны кайберендин ыйыгы аркарга теңешкен. Кудайдын зайып затына бөлгөн акыл-эсине да ашыгыраак эгедер болгондуктан, акылгөй атанган. [5:255].

Ак жоолук делбир: ашкере чырайлуу, сулуу жан. Жарык маңдайы, жаңырган айдай каштары, узун кирпичтүү ботодой жайнаган көздөрү, кырдач муруну, ак жуумал жүзү, кызыл гүлдөй эриндери, койкойгон мойну бирине-бири төп келгенин айт. Төгүлгөн узун чачы, кыргыз кушмүчөсү сымбатын арттырып турат. Келбетинен кемтик таппайсың. [5:256].

Психологиялык көз караш менен караганда, Манас баатырдын Карабөрккө үйлөнүүсүндө бир маанилүү жагдайды эске алуу абзел. Бул, албетте, Манастын жигиттик курагына байланыштуу жагдай. Карабөрктүн акылдуулугун да, айбаттуулугун да, анын жүзүнө, келбетине байланыштуу жогоруда сүрөттөлгөн сын-сыпаттарын өз көзү менен көргөн, баамдап-туйган “алоолонуп оттой жанган” жаш жүрөк арбалбай, тартылбай койгон эмес.

Жогоруда Карабөрккө берилген сыпаттоолорду, маалыматтарды андап көргөндө, Кутбү Надырбаеванын илимий макаласындагы Карабөрктү негизинен терс сыпаттоосунун жөнсүздүгү көзгө урунат. Карабөрктүн да, Акылайдын да Манас баатырга жар болушкандан кийинки жашоонун жүрүшүндө, алардын көз караштарындагы айырмачылыктардын күчөшү, ошондой эле, биздин божомолубузда, Манастын жана анын чоролорунун анча-мынча азил-тамашага чалып, кытай-калмактарды кемсинткен, шакабалаган сөздөрүнө намыскөй Карабөрк чыдабай кетип, теригип, төркүн журтунун таламын талашып, кайым айтышып кеткен учурлар да көп эле болгон чыгаар... Тартууга келгенин этибарга алмаксан болуп, Карабөрктүн Манаска татыктуу жар болуу аракети, тилеги, айлана-чөйрөдөгүлөргө тик карап, айрым учурда кичине кекирейүүчүлүк, менменсинүү менен жооп кайтарган мамилеси (м., Алмамбет Манасты издеген учурда алардын берген жоопторундагы какшык сөздөрдөн байкалат), Манастын жана анын жакындарына ушак-айың түрүндө жетип, Карабөрккө карата терс көз караш жаралуусу мүмкүн.

Манастын атасы бай Жакып уулун никелеп үйлөндүрүү чечимине келип, баласы менен акылдашкан учурда, баласы: “... Мага тандаганың акылга дыйкан айлалуу, ааламга толук пайдалуу, көңүлү сылык, пейли кең, төрт тарабы болгон тең, жылдызы ысык, жылуу сөз, жазы маңдай, көөхар көз, инжи тиштүү, ширин сөз, алача моюн, түймө баш, көкүлү көркөм, колоң чач кыз болсун”, -дейт [1:285]. Буга кошумча, үй-бүлө тиричилигине да тың, тыкан, ыйманы ысык, баласынын кадыр-баркына көлөкө түшүрбөгөн, кыз болуусун атасынын эсине салат:

Баркын билип мал баккан,

Жалбарып акка жан баккан.
Бир сиркедей макирөө
Жугузбаган боюна
Ойротто жок уз болсун,
Санаганы баары амал,
Турган менен жүргөнү
Туташ баары сарамжал,
Ошондойдон ойлогун,
Оңой-олтоң кыз издеп
Окус кылып койбогун,

Эми ушунчалык ойлонгун,-деп өтүнөт [2:1098].

Жакып кыз издеп жүрүп, акыры Каныкейди жактыргандыгы баяндалат. Каныкей көрктүүлүгү, жылдыздуулугу, келишимдүүлүгү, сымбаттуулугу жагынан жогоруда сүрөттөлгөн эки аялдан ашса ашып түшкөн, бирок кем болбогон. Чынында эле кандай өтө ийкемдүү. өтө зирек, кыраакы, баамчыл, көрөгөч, акылгөй, чечкиндүү, Манаска табылгыс жан кеңешчи, улууну улуудай урматтай билген, кичүүнү кичүүдөй ызааттаган, боорукер, сырткы келбети менен ички жан дүйнөсү төп келишкен аруузат болуп чыгат. Каныкей эненин Манастын чоролоруна болгон жапакеч, камкор, жылуу мамилеси, анын мыкты узчулугу, анын бул өзгөчөлүү касиеттери “Чоң казатка” даярдык көрүүдө, ал жасаган зоот-Чопкут, жоо-жарактарды, күл азыктарын камдоосунда көрүнөт. Кыргыз эли абалтан аруу тилек кылгандай, жакшы аял жаман эркекти элге тең кылат да, жакшы эркекти башчы, хан кылат дегендей, Манас үчүн Каныкей дал ошондой жубай болгондугу баяндалат.

Ошентип, жыйынтыктап айтканда, азыркы жаштар ар кандай орунсуз, осол көрүнүштөрдү бет алдыбыздагы заманга шылтап кутулуу көнүмүш адатынан арылып, Манас атабыздын басып өткөн жолунан, калтырган керээздеринен, осуяттарынан өзүбүзгө таалим-тарбиялык узун сабак алып, жогоруда баяндалган асылзаада аялдардын мыкты сын-сыпаттарын, касиеттерин өсүп келе жаткан кыз-келиндерибиз өрнөк тутуп, алардын айрым жагымсыз кылык-жоруктарынын, адаттарынын, мүнөздөрүнүн кайталанбоосу үчүн көңүлүбүзгө түйүп, абдан нускалуу эл болуу үчүн ар бирибиздин күрөшүү жоопкерчилигибизди, Манас атанын урпактары деген көөнөрбөс, нарктуу наамга татыктуу болуу парзын көңүл чордонуубузга кыттай куюу парзыбыз турат.

Адабияттар:

1. Акматалиев Амантур. Баба салты, эне адеби: Элдик салт [Текст]/Амантур Акматалиев//Көркөмдөгөн С. Жамгырчиев.-Б.: 1993.
 2. Надырбаева К. Коомдун руханий-адептик мурасын сактоо жана жайылтуу максатында “Манас” үчилтигиндеги аялдардын образын окутуу [Текст]/ К. Надырбаева// Билим берүүнүн рухий-ыймандык дөөлөттөрү: абалы жана келечеги. V илимий симпозиумдун материалдары. – Б.: 2013-жыл.
 3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту//Түз.: С. Мусаев.-Б.: Хан-Теңир, 2010.
 4. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]/ Б., 2010.
 5. Исаков Б. Санат сөз: Окуучунун китеп текчесине: 1-бөлүк [Текст] / Б. Исаков.- Б.: Учкун, 2005.
-